

Hazar Yahudi Tarihi

D. M. Dunlop

BİRKAÇ SÖZ

Dunlop'un çevirisini sunduğumuz bu eseriyle birlikte Hazarlar dosyasını kapatmış bulunuyoruz. Daha önce yayınlamış olduğumuz L. N. Gumilev'in Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, Peter Golden'in Hazar Çalışmaları ve özellikle M. İ. Artamonov'un Hazar Tarihi'nden sonra Dunlop'un bu eseri Hazar dosyasını dört değişik açıdan incelemektedir. Bundan sonra Hazarlar konusunda okunacak ilave kitaplarla ancak bir iki virgül atılabilir.

Türkiye'de Hazarlar konusunda bugüne kadar pek çok makale, birkaç kitap ve bir iki muhayyel roman yazılmıştır. Romanlar üzerinde durmayacağız. Çünkü muhayyeldir ve onlara bakarak bir hüküm verilemez. Ancak Arthur Coestler'in Onüçüncü Kabilesi ve K.A. Brook'un Hazar Yahudileri adlı çalışmalarını kesinlikle ciddiye almıyoruz. Bir kere Coestler Yahudi asıllı bir romancıdır ve meseleye bir romancı muhayyilesi ile yaklaşmıştır. Akada-mik bir çalışma sayılamaz ve ortaya attığı hükümler de konunun uzmanları tarafından zaten çürütülmüştür. Brook'un eserine de çok haklı tenkitler yapılmıştır ve akademik bir çalışma sayılamaz. Çünkü üç kaynak tarayarak, iki ansiklopedi maddesi okuyarak Hazar tarihi yazılamaz. Bunların dışında konuya hissi olarak yaklaşan, kurgu-bilim türünden komplo teorileri içeren çalışmalar da vardır ki, konuya ilgili duyanlar, fakat bolca vakti olanlar tarafından takip edilebilir.

Elinizdeki eserin çevirisi önümüze geldikten sonra, baştan sona orijinaliyle karşılaştırılmış ve gerektiği yerlere bazı ilave notlar konulmuştur. Çünkü yazar, sanki Hazar konusunda uzman kişileri bir salona toplamış da, onlara konferans veriyormuş havasıyla meseleyi ele almıştır. Esasen bu kitaba çok daha fazla şerh konulması gerekirdi. Dunlop, herhalde kitabı okuyacak kişilerin zaten birer Hazarolog olduğunu düşünmüş olsa gerek. Bir de onun İstahri, İbni Havkal ve Mesûdî'den yaptığı alıntıların İngilizce çevirilerini fazla güvenilir bulmadığımız için, kendi notlarını muhafaza etmekle birlikte, bunları doğrudan Arapça orijinalinden kendimiz çevirdik. Öyle zannedildiği gibi Batılılar bu işi çok iyi bilir, Arapçayı mükemmelen bilirler şeklindeki kanaat de yanlıştır. Öyle ki yazar Arapça "kisra" kelimesinin çoğulu "ekâsire"yi Hüsrev'in çoğulu yapacak kadar yanlış okumalarda bulunmuştur.

Hazar Devleti'nin Ruslar tarafından mı yıkıldığı, yoksa Rus-lar'ın Guzlarla birlikte hareket ederek ilk darbeyi vurduktan sonra Tuna Bulgarları üzerine yürüyüp, meselenin hallini Guzlara mı bıraktıkları konusu tartışmalıdır. M. İ. Artamonov'un eserinden Ruslarla Guzların müşterek bir orduyla Hazarlara saldırdıklarını, fakat birkaç şehrin zaptından sonra Hazarların işinin bitirilmesi görevinin Guzların omuzlarına yüklendiğini anlıyoruz. Artamo-nov bu konuda şöyle der: "Rus vakayinâmelerinde Svyatoslav'ın Volga boylarında ele geçirdiği topraklar için Rusya'nın girdiği bir savaştan söz edilmemektedir. Bunun sebebi belki de devletin büyük knazın [grandük] kumandasındaki ana kuvvetlerinin bu savaflara iştirak etmemesi ve savaşın İdil-civarı ve Podonya'daki Svyatoslav'a bağlı gornizonlarla, yeniden zaptedilen bölgelerdeki Rus yerleşimciler ve Guz'larla sürdürülmüş olmasıdır. Çok büyük bir ihtimalle pagan Guzlar, Svyatoslav'ın çekip gitmesinden sonra Ruslar'ın yardımıyla fethedilen Hazar topraklarında hakimiyeti ele geçirmişlerdir. Bu yüzdendir ki Arap yazarları hiçbir yerde Ruslardan bahsetmeden, Hazarların düşmanı olarak sadece Guzları göstermektedirler. Hazarların Ruslara karşı değil de özellikle Guzlara karşı Harezmi'den yardım

istememesinin sebebi de budur.” (Hazar Tarihi, s. 556)

Peki neden Guzlar Hazarlara saldırdılar veya en azından Rusların yanında yer aldılar? Bunun sebebini yalnızca Guzların bir dönem Hazar İmparatorluğu’na vergi vermek zorunda kalmasında aramak çok yanlıştır. Çünkü özellikle devlet dininin Musevilik olarak ilanından ve ikili krallığın kurulmasından sonra, hem yerli halka ve reayaya yapılan zulüm artmış, hem de Yahudi meliklerin kurnazca politikaları sonucunda Peçenekler Guzlara, Guzlar Peçeneklere, Bulgarlar Guzlara.. elhasıl o bölgede yaşayan Türk halkları birbirlerine saldırmak zorunda bırakılmışlar, birbirlerini itmişler, kırmışlar, ama sonuçta hep kârlı çıkan Hazar-ya’daki Yahudi yönetim olmuştur. Fakat Rus tarihçisi Gumilev’in kaydettiği gibi, Yahudi yönetim tarafından ezilen Hazarlar, Rus-Guz ortak saldırısı sırasında kollarını kıpırdatmamışlardır. Nitekim Arap kaynaklarında da saldırı sırasında Hazarların kağanlarının yanında şöyle bir görünüp, kısa bir çatışmadan sonra dağıldıkları belirtilmektedir. Bizans’a saldıran, Kırım’ı hakimiyet altında tutan, Araplara geçit vermeyen bir imparatorluğun savaşçılarının, düne kadar kendilerine vergi ödeyen Ruslar karşısında böyle kısa sürede çözülüp dağılmalarının perde gerisinde yatan sebep de, olsa olsa - kanaatimize göre- onların artık Hazar Devle-ti’ni kendi devletleri olarak görmüyor olmalarıdır. Nitekim Arta-monov “Hazar Yahudileri tarihini yazmaya girişen Dunlop, Museviliğin Hazarya’da hangi kahpece rolü oynadığını anlayamamış-tır. Yahudiler devletin başına geçmeyi başarmışlardı, fakat yönetimle halk arasında bağ bütünüyle koparıldığı için iktidar yavaş yavaş ellerinden kayıp gitmiştir..” demektedir (Age., s. 588). Çünkü Yahudiler, dinin birleştirici bir unsur olduğunu anlayamamışlardı. Guzların, Peçeneklerin, Burtasların henüz pagan (şamani), Alanların Hristiyan, Bulgarların, paralı askerlerin (Arsilerin) Müslüman olduğu bir ülkede, kendisinden ordu çıkaramayan Yahudi yönetimin ayakta durması zaten düşünülemezdi.

Hazar İmparatorluğu belki zaman içinde zaten yıkılıp gidecekti, ama henüz iki buçuk yaşını doldurmuş (devletlerin tarihinde yüzyıl bir yaş sayılır) bir devletin ufak bir dış darbeyle yıkılıp gitmesi, ancak yönetimle halk arasında kopuklukla izah edilebilir. Fakat kanaatimizce ve Gumilev’in de belirttiği gibi Hazar Devleti’nin zamansız yıkılıp gitmesinin temel sebebi baştaki Yahudi yönetimidir.

İran’dan ve Bizans’tan kaçarak sığınmacı olarak geldikleri bir ülkede, belli bir süre sonra ekonomiyi ele geçirip, iktidarı gaspe-den bir azınlığın, kendi halkı ve ülkesi olarak görmediği bir coğrafyada tutunmak gibi bir derdi de olamazdı. Neticede ne olduysa zavallı safdil Hazar Türklerine olmuş, Yahudiler bir şekilde Polonya’da, Rusya’da ve başka yerlerde varlıklarını sürdürmüşler, ama Hazar Türklerinden geriye ancak isimleri kalmıştır.

Dunlop, muhtemelen Yahudilerin Hazarya’da yaptıklarını kasıtlı olarak görmezden gelmiştir ve bugünkü modern Mason teşkilatının ilk nüvesini oluşturan Rahdânîlerin (Yahudi rehber tacirlerin) marifetleri hakkında bir kelime bile etmemiştir. Kısacası yazar, bazı konuları çarpıtmakta, bazılarının üzerini örtmeye çalışmakta ve işi ancak mütehassısların merak edeceği akademik polemiklerle geçiştirmektedir. Ancak, onun görmek istemediklerini Gumilev ve Artamonov’dan takip edebilirsiniz.

Günümüzde komplo teorilerinden büyük bir haz alan bazı kişiler, Hitler’in katlettiği Yahudilerin aslında Hazar Türkleri olduğu, Hazarya’nın bir Yahudi Devleti ve Hazarların da kamilen Yahudi oldukları şeklinde hiçbir bilimsel gerçeğe ve araştırmaya dayanmayan safsatalarla vakit geçirmektedirler. VIII-X. Yüzyıllarda o bölgeyi gezen ve çok yakınında bulunan Arap coğrafyacılardan tamamı, Yahudilerin ülkede sayıca en az nüfusa sahip olduklarını, en kalabalık kesimin Müslümanlar,

ikinci grubun Hristiyanlar ve üçüncü grubun paganlar tarafından oluşturulduğunu, Yahudi-lerinse en küçük grup olduğunu üstüne basa basa ve müttefiken belirtmektedirler. Rus kroniklerinde ve Bizans kaynaklarında Hazarların dini ve dini grupların oranı hakkında hiçbir kayıt da olmadığı halde, komplo teorisyenlerin bu tür safsataları kime sempatik görünmek için uydurdukları veya bu safsataların kimler tarafından ortaya atıldığı merak edilmeye değer.

Peki devletleri yıkıldıktan sonra Hazarlara ne oldu? Arap kaynaklarına ve elinizdeki kitapta da belirtildiğine göre, bir kısmı yurtlarına geri dönerek hayatlarını sürdürdüler. Bir kısmı Artamonov'un tabiriyle "Yahudi kılıklı parazit bir zümreye" dönüştü; bir kısmı ise Rusya içlerine dağılarak, Rusların dini takibatlarından kaçtıkları için "brodnik" dedikleri, daha sonraları "Kossak" (Kazak) denilen halkın nüvesini oluşturdular.

Fakat her halükârda zaman içinde Hazarların yönetici kesimini teşkil eden Yahudiler toparlanıp devletlerini kurdular; Hazarların tebaası olan Bulgarlar, Ermeniler, Gürcüler vs. etnisitelerini ve devletlerini günümüzde dahi muhafaza edip sürdürmektedirler, ama Hazar Türkleri'nden geriye sadece isimleri kaldı. Bugüne kadar ne yazılı bir kitabe, ne de bir sanat eseri bulunabildi. Yoksa Hazar Devleti ve Hazarlar bir serap mıydı? Bir halkın, bir devletin tarihin gözleri önünde bu şekilde yok olup gitmesi nadirat-tandır ve eğer Hazar konusunda yeni bir çalışma yapılacaksa bu konu üzerinde durulmalıdır.

D. Ahsen Batur

GİRİŞ

Gibbon'u okuyanlar, annesi V. Konstantin'le evlenmiş bir Hazar prensesi olan VIII. Yüzyıl Rum (Greeks) imparatoru Hazar Leo'yu hatırlayacaklardır. Bizans yazarları Hazarlardan ve onların o günün politikasında oynadıkları rolden müteaddit defalar bahsetmektedirler. Örneğin, Bosporus'daki İmparatorluk şansölyesinden Hazar Kağan'ına giden mektuplar, Charlemagne'nin halefiyle veya Papa'yla yaptığı yazışmalarda kullanılanlardan daha özenli altın damgalara sahiptir.¹

¹ Constantine Porphyrogenitus, De Caerimoniis Aulae Byzantinae, ed. Bonn, 1, 690.

Hazarların bizim ilgi alanımıza giren bir diğer özel yönleri daha vardır. Hazarların saçıldıkları coğrafya İdil'in aşağısından Kafkasya'nın kuzeyine, oradan IX. Yüzyıla kadar Azak Denizi'ne dayanmakta ve hatta batıda Kiev ve Dinyeper'in ortalarına uzanmaktaydı. Onlar, aynı zamanda, doğuda Amu-derya'ya kadar olan bölgedeki kabileleri de kontrol altında tutmaktaydılar. Yani Hazar ülkesi, Arapların tabii yayılma sahası üzerindedir. Muhammed'in ölümünün ardından (632), halifenin orduları iki imparatorluğun yıkıntıları üzerinden Kafkasların doğal dağı sınırına ulaştı. Bu bariyer bir kez aşıldığında Doğu Avrupa yolu açılmış oluyordu. Kafkasya istikametindeki Arap ilerleyişi, organize askeri güçler tarafından ciddi oranda önlenmişti. Fazla bilinmemesine rağmen, Araplarla Hazarlar arasında bir yüzyıldan fazla süren savaşlar, tarihî yönden büyük önemi haizdir.² Bölgede bulunan Charles Martel'e bağlı Franklar Arap istilasını püskürtebildiler. Doğudaki bu tehdit aynı zamanda Avrupa için de azımsana-mayacak boyuttaydı. Gayet sarih ki, muzaffer Müslümanlar Hazar krallığı tarafından durdurulmuşlardı. Bu dönemde hâlâ şamanist inanca sahip olan Hazarlar, Orta Asya'nın göçebe veya yarı göçebe özelliklerini taşımaktaydılar. Ancak, daha sonra göreceğimiz üzere, onlar Müsevîliğe geçmişlerdir. Tartışmaya açık olmakla birlikte, Hazarlar o bölgede bulunmamış olsalardı, Avrupa medeniyetinin doğu uzantısı Bizans'ın Araplarca kuşatılmasının sonuçları kadar, Hristiyanlığın ve İslamiyetin bugünkü tarihleri de bilinenden daha farklı olabilirdi.

² Underestimated by Cavaignac, Histoire du Monde, t. VII (Paris 1931), 169.

Yeterli belgelerin mevcut olması halinde Hazar tarihini yazmak üzere şimdiye kadar neden girişimde bulunulmadığı sorusu sorulabilir. Hazarlarla ilgili olarak Cambridge tarihçilerinden J. B. Bury, Doğu Roma İmparatorluğu Tarihi isimli eserinde bir bölüm ayırmıştır.³ Bu bölüm, bazı çağdaş kitaplarda yer alan kısmî bilgiler ve konuyla ilgili monografilerin mevcudiyetine rağmen, sahip olduğumuz en esaslı veri olarak telakki edilebilir. Hazarlarla ilgili bilgilerimizin kısıtlı oluşu, onların tarihinin ilgi çekici olmamasından ve bilgi eksikliğinden değil, Rumca, Arapça, İbranice, Süryanice, Ermenice, Gürcüce, Rusça, Farsça, Türkçe ve hatta Çince gibi çeşitli dillerde yazılmış ikinci el ve çelişkiler içeren mevcut eserlerle çalışmanın güçlüğünden kaynaklanmaktadır. Şarkla ilgili tarih bilginimizin artmasıyla, Hazarlarla alâkalı kaynaklar da hızla birikmeye başlamıştır. Hazarlar hakkında bize pek çok bilgiler nakleden Arap tarihçi ve coğrafyacıların eserleri yayınlandı. İçinde bulunduğumuz yüzyılda ise İbranice belgeler gün ışığına çıkarıldı.⁴ Böylece Hazarlarla ilgili bibliyografya oldukça genişledi ve araştırmacılar Hazarlar hakkındaki görüşlerini neredeyse kaynak dil kadar geçerli olan farklı lisanlarda yayınladılar. Artık durum, Buxtorf'un yeterli bilgiyi bulamadığı için Hazar kelimesini İran şahı Hüsrev'in adıyla ilintilendirdiği dönemden daha farklıydı. Mevcut bilgilerimizin ciddi anlamda çoğalmış olmasına rağmen, ilerde görüleceği üzere, Hazarların tarihini araştırmak ve yazmak yine de kolay olmayacaktır.

3 C. Xiii (London 1912).

4 Eski Kahire'deki bir sinagog'un "Geniza"sının (muhafaza odası) açılışı konuya katkıda bulunmuştur. Bkz. Paul E. Kahle, Schweich Lectures: The Cairo Geniza (London 1947), 14ff.

II. Dünya Savaşı'ndan önce, o sıralar Bonn Üniversitesi'ne bağlı Şark Enstitüsü'nün müdürlüğünü yapan Prof. Paul Kahle ve Brüksel'den Prof. Henri Gregoire, Hazarlar üzerinde birlikte çalışmaya karar verdiler. Genel kaniya göre bu alanda oldukça önemli bir eserin ortaya çıkacağı umulmaktaydı. Ancak, maalesef savaşın patlak vermesi ve gelişen olaylar onların planlarını sekteye uğrattı. Devam eden yıllarda Prof. Kahle bana Hazarlarla ilgili bahsi geçen araştırmayı devralmamı önerdi. Bu öneri bana oldukça mutluluk vermişti. Çalışmam esnasında Prof. Kahle'ye defalarca kez danışabilme fırsatına sahip olmanın avantajını yaşadım. Ayrıca ona, bana çeşitli şekillerde birçok kez yapmış olduğu yardımlardan dolayı minnet borçluyum. O olmasaydı, bu kitap yazılamazdı. Gerek düzenleme ve seçimde, gerekse malzemenin sunumunda beni serbest bıraktı. Bununla birlikte konuyla ilgili ana meselelerde onun görüşlerinden etkilendiğim muhakkak. Ancak, böyle bir çalışmada ortaya çıkacak muhtemel kusur ve ifadelerin tüm sorumluluğu tarafıma aittir.

Benim görevim, mevcut malzemelerden faydalanarak, Hazar ulusu ve devletinin mirasını bir bütün haline getirmektir. Harici olarak çalışmamda kullanmış olduğum belgeler, Prof. Kahle'nin Oxford'dan göndermiş olduğu İstahri ve Mesudi'nin el yazmaları, yine Prof. Kahle'den temin ettiğim İspanyol coğrafyacı İbni Said'e ait Hazarlarla ilgili kısa bilgi, ikili Hazar yönetimi konusunda Yakubi'ye ait şimdiye kadar okunmamış bir pasaj ve ayrıca yöneticilerine teşekkür etmek istediğim Leyden Üniversitesi Kütüp-hanesi'nden, belirlenememiş bir tarihteki Hazar mahkemesine ait Farsça el yazması bir tutanaktan oluşmaktadır. Ayrıca, bildiğim kadarıyla bu konuda şimdiye kadar kullanılmayan Çin kaynaklarındaki Hazarlarla ilgili verilerden yararlandım. Ölümü tüm şarkiyatçılar ve şarkiyat çalışmaları için büyük bir kayıp olan Prof. Haloun, bana bu noktada yardımda bulunmuştur. Onun sunmuş olduğu Rumca pasajlar kolay bulunamayacak türdendir.

Bu çalışmada ele alınacak konular şunlardır: Hazarların ilk dönemleri; İslam öncesi Farslarla olan ilişkileri; Hazarlarla Rumlar arasındaki ilişkiler; Araplarla olan savaşlar; Hazarların Mûsevîliği kabulü, X. Yüzyılda Endülüs ve Hazarya arasında yapıldığı iddia edilen yazışmalar; Ruslarla olan ilişkiler ve Hazar Devleti'nin çöküşü ve tarihten silinişi. Bu konulardan bazıları oldukça tartışmalıdır. Okuyucular özellikle Mûsevîliğe ne zaman geçildiği veya devletin ne zaman tarihten silindiği gibi ana konularda dikkatli olmalı ve farklı yaklaşımları göz önünde bulundurmalıdır. Yine batının uç noktalarında Danimarka'ya ve doğuda Çin'e kadar Hazarların izi aranmalı ve onların Mûsevîliğe geçişlerinin katiliği yanında, zaman zaman Hristiyanlık ve Müslümanlığa da geçmiş oldukları gözden geçirilmelidir. Ayrıca çalışma esnasında Arapça metinler, doğru ve eksiksiz biçimde çevrilmeye çalışılmıştır.

Başvurulan makale ve kitaplar arasında birkaçı, bazı noktalardan dolayı öne çıkmıştır. Bunlardan ilki, eski ve sonuçları itibariyle farklılık arzeden J. Marquart'a ait Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge'dir.⁵ Diğerleri ise Kokovtsov'a ait Yevreiskokha-zarskaya perepiska v X veke'dir.⁶ Bu iki kitap, metod ve saha açısından birbirine zıttır. Alman yazar tarafından yazılanı, ayrıntılı ve okunması güç bir eserdir; ancak, bizim araştırma dönemimizle ilgili oldukça önemli görüşler sunmaktadır. Rus yazar ise Hazarlarla Endülüs arasındaki yazışmayı konu edinen bir dizin'e kadar kısıtlı İbranice doküman temelinde Hazar tarihine ilişkin soruları cevaplamaya çalışmaktadır. Tartışmanın sınırlı kelimelerle ve açık bir biçimde ortaya konulması takdir edilir türdendir. Ayrıca bu çalışmalara ek

olarak daha önce hiç yayınlanmamış olan İbni Fadlan'ın İdil Bulgarları üzerine yazdığı gezi notlarının Prof. A. Zeki Velidi Togan tarafından düzenlenmiş hali mevcuttur.⁷ Bu kitabı Prof. Minorsky'nin yardımları ve vasıtasıyla kullandım. Prof. Minorsky'nin X. Yüzyıl Fars coğrafyasıyla ilgili Hudud'ul-Alem'den yaptığı çeviri ve yorumlamaları önemli bilgiler içermektedir.⁸ Diğer taraftan New York Halk Kütüphanesi Slav bölümünce hazırlanan ve A. Yarmolinsky'nin önsözü ile 1938'de kendilerine ait Bulletin'de yayınlanan Hazarlar bibliyografyasından bahsetmeden geçemeyeceğim. Bu bibliyografyaya Oxford'tan Dr. Cecil Roth sayesinde vakıf oldum.

⁵ Leipzig 1903.

⁶ X. Yüzyıldaki Müsevî-Hazar Yazışmaları, Rusya Bilimler Akademisi Yayınları, Leningrad 1932.

⁷ Ibn Fadlan's Reisebericht, A.K.M., xxiv, 3 (Leipzig 1939). İbn Fadlan'ın öyküsünün İngilizce çevirisiyle Zeki Velidi'nin sunumunun kullanışlı bir özeti, Robert P. Blake ve Richard N. Frye tarafından "İbn Fadlan'ın Risaleleri Üzerine Notlar" şeklinde sunulmuştur. Byzantina Metabyzantina, 1, ii (1949), 7-37.

⁸ E.J.W. Gibb Memorial, New Series x1 (1937).

Ayrıca Artamonov, Poliak ve Zajaczkowski'nin Hazarların tarihiyle ilgili problemlere farklı bakış açılarından yaklaştıkları kapsamlı çalışmalarından söz etmem gerekir. Artamonov'a ait Ocherki drevneishei istorii Khazar isimli eser 1937 yılında çıkmıştır.⁹ Bu kitap, Hazarların ilk dönemlerini kapsamaktadır ve verilen son tarih M.S. 738'dir. Yazar, önsözünde şark dillerini bilmediğinden bahsedip bir arkeolog gibi yazmakta olduğunu söylemektedir. Artamonov, özellikle kendi ülkesinin tarihiyle ilintili olduğu için Hazarlarla ilgilenmektedir. Sınırlamalara rağmen onun çalışması oldukça objektif bir yaklaşım sergilemektedir. A.N. Poliak, Artamonov'un kitabını Hazaria (İbranice) başlığı altında 1944'te Tel Aviv'de yayımlamıştır (İlk olarak Dr. Cecil Roth'a ait bir kopyasını gördüm ve daha sonra Kudüs'lü Dr. S. Morag'ın yardımlarıyla kendim için edinebildim). Kitapta, yazarın daha önceleri İbranice Zion isimli bir dergide, "Hazarların Judaizme Geçişi" (1941) isimli yazısında ortaya koyduğu teorilerinin geliştirilmekte ve ayrıca özellikle İbranice olmak üzere çeşitli kaynaklardan yararlanılmaktadır. Bu teorilerden bazıları aşağıda tartışılacaktır. Ayrıca bu çalışma oldukça fazla miktarda eleştiriye maruz kalmıştır.^{10*} Zajaczkowski'nin Ze studiow nad zagadnieniem chazarskim (1947) isimli eseri ise Türk dilbilimcilerin bakış açısından yazılmıştır.¹¹ Tanınmış bir Türkolog olan yazar, hem bu kitapta hem de bazı makalelerinde, süregelmekte olan Hazar terminolojisine, Kırım ve Polonya'da halen Karaimlerce konuşulmakta olan diyalektikleri örnek göstererek önemli oranda ışık tutmaktadır.¹² Zajaczkowski, Karaimleri Hazarların günümüzdeki temsilcileri olarak görmektedir. O, İbranice belgelerin önemini çoğaltmaktan öte azaltmaya yönelik bir tavır içerisindedir. St. Andrews Üniversitesi'nden Dr. S. Seliga, Lehçe çalışmalarımda bana büyük yardımda bulunmuştur.

⁹ İkinci başlığı Etudes d'histoire ancienne des Khazares. Leningrad 1936.

¹⁰ M. Landau'nun Qiryath Sepher'deki eleştirisi, xx1 (1944), 19-24, İbranice. A. Eshkolli'yi Moznaim'de görmedim, xviii, 298-304, 375-383, Poliak'ın cevabıyla, op.cit., xix, 288-291, 348-352. (İbranice dergilere ilişkin bu referanslar Dr. Monag aracılığıyla.)

*M. İ. Artamonov, 1937 yılında yayınlanan çalışmasında serdettiği görüşlerini bilâhare tamamen değiştirerek, çevirisi tarafımızdan yapılan ve yayınlanan Hazar Tarihi isimli daha sonraki eserinde, "o günkü görüşlerim için okuyucudan özür diliyorum; konuyla ilgili doğru bilgiler burada verdiklerimizdir" demek suretiyle fikirlerinden vazgeçmiştir. (Ed)

¹¹ Hazar Sorunu ile ilgili çalışmalar Krakov Leh Akademisinde yayımlanmıştır. O. Pritsak tarafından Der Islam'da B. 29 (1949), 96-103, detaylı bir eleştirisi bulunmaktadır.

[12](#) Zajaczkowski'nin makalelerinde "problem jezkowy Chazarow (Hazar Dilinin Sorunu), Proceedings of the Breslau Society of Sciences, 1946, ve "O kulturze chazarskiej i jej spadkobiercach" (Hazar Kùltürü ve Onun Varisleri), Mysl Karaimska, Breslau 1946.

Sonuç olarak Cambridge, Queens' Koleji'nden Prof. H. W. Ba-iley'e, Prof. V. Minorsky'e ve bu çalışmayı okuyarak çeşitli şekilde tavsiyelerde bulunup bana yardımcı olan Glasgow Üniversitesi'nden Prof. C. J. Mullo Weir'e teşekkür etmek isterim. Yine Prof. Philip K. Hitti ve bu çalışmayı Princeton yayınlarına kabul eden ve kitabın basımında büyük bir özen gösteren Princeton Üniversitesi Yayınevi Yönetim Kuruluna teşekkürlerimi sunarım.

D.M.Dunlop

HAZARLARIN ORTAYA ÇIKIŞI

Eğer Avrupa dillerinden geçtiği kabul edilen kimi sözcükler doğru ise, öncelikle Hazar kelimesi, vurgulamak istediğimizden daha geçerli ve yaygın bir konumdadır. İlk olarak “Hussar” kelimesi¹ Macar (Hungarian) hanedanı için kullanılmıştır. Öte yandan Macar devletinin kurucusu Macarlar ile Hazarlar arasındaki ilişki tarihidir ve kesindir. Almancadaki Ketzer “heretik” kelimesi, muhtemelen Mûsevîlerde olduğu gibi Hazar isminden alınmıştır. Diğer yandan ismin menşei ve anlamı oldukça muğlaktır. Genel kanıya göre ismin menşei Türkçe kaz (qaz) “başıboş dolaşmak” veya “oradan oraya göç etmek” kökünden gelmektedir ve dolayısıyla Hazar=“göçebe”² anlamı ortaya çıkmaktadır. Slav dillerinde Hazar kelimesi ile ilgili olarak ilk hecede o ünlüsünün kullanıldığı çeşitli sözcükler bulunmaktadır. Bunlar Rusçada saç örgüsü anlamına gelen kosa (Wielmann, 1858) ve Slavcada “kaz” anlamına gelen koz (Tzenoff, 1935)³ kelimeleridir. Orijinal ismin Slavca olmaması sebebiyle bu tür benzeşmeler sağlıklı gelmeyebilir. Hazarların saç örgüsü kullandıklarını veya kaz çobanı olduklarını destekleyen açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Hazar isminin İbranice’de “o/u” sesli harfleriyle yazılmakta ve “kuzari” olarak telafuz edilmekte (çoğulu Kuzarim) olduğunu belirtmek gerekir. Diğer yandan Arapçada Khazar, Yunanca’da Khazaroı (Khazareis) bazen Khotzer (Khotzir), Latince Chazari ve Gazari ve yine Hazar Yazışmaları olarak bilinen İbranice belgelerde Kazar olarak geçmektedir.

¹ Askeri bir terim. Birmingham Üniversitesi’nden Dr. Alan S. C. Ross, Macarca sözlük Barczy’de kelimenin Sırp-Hırvatçadaki husar’dan geldiğini ve bu sözcüğün de Yunanca chosarios’tan geçtiğini yazmaktadır. Chosarios sözcüğünün ise Hazar anlamına gelen (latrones et sicarii anlamıyla) Khosiarıoi ile muhtemelen aynı olduğu Reiske tarafından (Constant. Por., ed. Bonn, II, 675) aktarılmaktadır. Sözcük, form ve anlam itibarıyla Reiske tarafından Harmenopulos’tan (14. yy.) aktarılmıştır, I, tit. 4, § 9.

² Zajaczkowski, Gombocz, Nemeth ve Rasonyi. Zeki Velidi, tanımlama üzerine yorum yapmamıştır (Ibn Fadlan, 225). O. Pritsak Çalışmalar adlı eserin eleştirisinde Hazar’ın “ein Kollektiv zu qazan” olabileceğini ortaya atmaktadır.

³ Zajaczkowski, a. g. e.

Genel kanıya göre Hazar=göçebe açıklaması kabul edilebilir durumdadır. Ancak Pelliot’un Türkçe kazmak fiilinin “amaçsızca dolaşmak” değil de “bir şeyi kazmak” anlamında kullanıldığı⁴ ve J.

Deny’nin⁵ Hazar isminin “bir dağın kuzey kısmı” anlamına gelen Kuz kelimesine, bir yere ait olmayı çağrıştıran “er” ekinin eklenmesi sonucu Kuzer, Kuzar ve Kozar şeklinde kullanıldığı yönündeki açıklamaları meseleyi karmaşık hale getirmektedir. Deny’nin ifadesine ek olarak “o/u” formlarıyla ilgili açıklamalar henüz tam olarak netlik kazanabilmiş değildir ve eski Ermenice ve Gürcücede Hazar kağanı çoğu kez “Kuzey hükümdarı” ünva-nıyla, Hazarya da “Kuzey Ülkesi” olarak anılmaktadır. Ancak, Hazar ismi Hazar Yazışmaları’nda Kazar ve Kazari şeklinde, İbranice Cambridge belgelerinde ise Qazar (kimi zaman Quzar) şeklinde geçmektedir.

⁴ Noms Turcs, 207-224 (special article on Khazar).

⁵ Mel. Emile Boisacq, Annuaire de l’Institut de Phil. et d’Hist. Or et Slaves, v (1937) Brüksel, 295-312.

Birinci sorumuz, Hazarların ve Hazar isminin ilk olarak ne zaman görüldüğüdür. Hazarların Hunlarla ve Batı Türkleriyle olan ilişkileri üzerine önemli tartışmalar olmuştur. Yaygın görüşe göre

Hazarlar Müslüman, Hıristiyan ve Yahudileri. Aralarında
müphem olanlar da vardı. Yahudiler bu gruplar içinde
sıcağı en az olanlar; Halkın çoğunluğu Müslüman ve
Hıristiyandı. Buna rağmen inçlik ve meslekle Yahudiler

İsmail

Yahudi, inçlerine kılı' de topladıkları tüm servet,
onunla süpürme süpürme, Misir, Misir, Kızıldeniz,
avazı dokuzatılan Peçeneklerin, Ural-Görs vadilerinindeki
geçmiş Gazdaları, Orta Kafkasya'nın dağlık boğazlarını
sırtında tutan Afanların ve Azak sularlarına saçılmış
bulunan Bulgarların kalplerini sarmıyabili.

Hazar Yahudileri tarihini yazmaya geçiren Dündüç,
Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir,
Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir,
Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir,

Kendine değil ve diğer diğer Misir, Misir, Misir, Misir,
Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir,
Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir,
Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir, Misir,

M. J. Arslanov

Hazar Devleti, Avrupa'nın kutsal, ulkunda partizan ve
arkasında yaşadığı işaret eden hiçbir icraatından
sırtında partizan bir jektör gibiydi.

V. V. Gilyarov

"İki kütüphane", azık Yahudilerinine rağmen, bakımı
sırtında yoldu azık bir defa geçen halkın kütüphanelerine
kütüphanelerine. Yarı kütüphaneler, misir, misir, misir,
misir, misir, misir, misir, misir, misir, misir, misir,
misir, misir, misir, misir, misir, misir, misir, misir,
misir, misir, misir, misir, misir, misir, misir, misir,
misir, misir, misir, misir, misir, misir, misir, misir,

L. K. Gindler

kitantik